

Történeti pragmatikai variációról a regiszter tükrében

A feltételt kifejező határozói igenevek esetei

Varga Mónika

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Összefoglaló

A feltételes, valamint a megengedő/ellentétes jelentéstartalom rendszeres funkcionális alternatíváiként terjedtek el a 16. századtól (a középmagyar korszak sajátosságaként) a határozói igeneves szerkezetek. A variáció szintaktikai és pragmatikai természetűnek bizonyult. Megvizsgálandó, hogy milyen külső tényezők hathattak az újabb variáns választására. Jelen tanulmány annak vizsgálatához járul hozzá, hogy a közös regiszterbe tartozó írásokban egységesebb lehet-e az innovatív variánsok használata a szöveg hagyomány részévé válva, vagy pedig a formálisabb művekben – ezúttal a korszak gyakorlati, magyarázó jellegű szövegtípusaiban – több egyéni, stílusbeli sajátosság mutatkozik, az élőnyelvközei forrásokhoz képest szélsőségesebb arányokkal. Az eredmények az utóbbit erősítik meg, ahogy azt is, hogy az egyes regiszterek meghatározásának finomhangolására szükség lehet, figyelembe véve a szövegtípus célkitűzését, a leírások, magyarázatok felépítésének különbségeit is.

Kulcsszavak: magyar nyelvtörténet, 16–19. század, funkcionális variáció, határozói igeneves tagmondatok, regiszterek, pragmatika

1. Bevezetés

A feltételesség (valamint a megengedés és a következményes/következtető viszony) kötőszókkal kifejezett megoldásai mellett rendszerszerű szerkezeti és funkcionális alternatívákként terjedtek el a 16. századtól – a középmagyar korszak sajátosságaként – a határozói igeneves tagmondatok (az ezúttal releváns variánsok részletes bemutatását l. 4. szakasz).¹ A variáció a szintaktikai mellett pragmatikai természetű is, mivel az igeneves szerkezet funkciója mindig kontextusfüggő, a feltételesség pedig összefügghet a beszélői attitűddel is. A történeti élőnyelvközei forrásokban az igeneves variáns használatát a változatosságra törekvés, tágran értett választékoság motiválta – nem jelentkezett olyan grammatikai vagy szituációs kontextus, ahol „kötelező” a megjelenése (l. még 3. szakasz). Az eddig kimutatott adatok jelentős része a 17–18. századból származik (Varga 2019; 2021a és az ottani hivatkozások).

Megvizsgálandó tehát, hogy milyen további tényezők hathattak a választásra és az igeneves variánsok gyakoribbá válására. Ehhez kínál támpontokat az, ha különböző

¹ A terminushasználat nem egységes és nem elméletfüggetlen. Jelen tanulmány a nyelvtörténeti szakirodalomban hagyományos *határozói igenév* (a rövidség kedvéért *igenév*), valamint az *igeneves szerkezet* ~ *igeneves tagmondat* kategóriamegnevezéseket alkalmazza, jelezve, hogy az igenév és bővítményei (nemfinit) tagmondat értékű szerkezetként értelmeződnek.

regiszterekből származó források nyelvhasználatát hasonlítjuk össze (vö. Kytö-Smitterberg 2015: 331), hipotetikus informális–formális skálát képezve (Culpeper-Kytö 2010: 10–11). Jelen tanulmány célja az, hogy kiderítse, az informális végponttól távolabb elhelyezhető regiszterekben eltérnek-e a variánsok használati jellemzői attól, ami a beszélt jellegű szövegtípusokban megfigyelhető. Azaz több egyéni, stílusbeli sajátosság mutatkozik-e a formálisabb művekben, akár a beszélt jellegű műfajokhoz képest szélsőséesebb arányokkal, vagy pedig ellenkezőleg, egysége-sebb-e a kép a szövegtípus alapján (vö. más jelenségek kapcsán Gugán (2018; 2020), I. még 2. szakasz). Feltételeesség kifejezésekor az igeneves variáns valamelyest rendszeresebb használata a magánéleti regiszterben csupán egyes levélírókra jellemző, az egyéni, esetleg családi nyelvhasználatuk részeként, míg a megengedés/ellentét inkább a boszorkányperekben figyelhető meg igeneves variánssal kifejezve (Varga 2021b).

A vizsgálat ezúttal elsősorban a világi próza gyakorlati (más területen *magyarázó jellegű, expository*, vö. Kytö-Smitterberg 2015) szövegtípusaira helyezi a hangsúlyt. E források a pragmatikai sajátosságaiknál fogva előnyben részesítik a feltétel kifejezését a funkció szemantikai-pragmatikai motivációiból adódóan (finit alárendeléseként, vö. Haader 2008: 254–256). Az eredmények tehát abban a tekintetben is értékelendők, hogy ez a különbség az egyes funkciók igeneves variánsainak a megoszlását és terjedését is befolyásolja-e.

A tanulmány a következők szerint épül fel. A megközelítés felvázolása után (2. szakasz) röviden áttekintem az előzetes kutatások eredményeit, rámutatva az ezekkel kapcsolatos problémafelvetésekre (3. szakasz), ezt követi az anyag bemutatása (4. szakasz), valamint az elemzés a feltételes jelentéstartalmat kifejező szerkezeti variánsokról (5. szakasz). Kitekintésként szó lesz a megengedő/ellentétes viszony megjelenéséről a tárgyalt forrásokban (6. szakasz), ezt követi az eredmények összegzése (7. szakasz).

2. Megközelítés: regiszteralapú variáció

A regiszter a korpuszalapú kutatások szerint jellegzetes disztribúciókból, együttállásokból áll, három tényező szerint határozható meg: a situációs kontextus, a nyelvi repertoár, valamint az első két összetevő viszonya alapján (történeti anyagon a műfajra, szövegtípusra is értelmezve Kytö-Smitterberg 2015). A viszony nem előre adott, de a műfaji hagyomány alapján is értelmezhető (Biber-Conrad 2009: 6; lásd még Gugán 2020). A regisztert célszerű úgy kezelni, mint rugalmas kategóriát, főként a történeti források esetében, akár alregiszterekre bontva, vagy akár egy-egy szerző motivációit figyelembe véve. E két módszer alkalmazását – vagy csak az egyik kiválasztását – a forrás előzetes feltárása határozza meg. Jelenleg egyrészt megjelenik az alregiszterek, szövegtípusok megkülönböztetése, másrészt felvetődik az egyéni motivációk keresése a magyarázat során.

Egyre több olyan történeti nyelvészeti esettanulmány készül, amely arra mutat, hogy az innovatív formák, szerkezeti megoldások nem feltétlenül az élőnyelvben, szóbeliségben terjednek erősebben (illetve abban, ami elérhető a szóbeliségből, I. Gugán (2020) és az ő hivatkozásai, magyar anyagon újabban I. Gugán (2017; 2018) és Dömötör (2018; 2020a; 2020b)). Munkahipotézisként azt lehet feltételezni, hogy a források elhelyezhetők egy skálán az informális – formális jelleg szempont-

jából, ezen belül pedig a skála informális végéhez közelebb elhelyezkedő szövegtípusokban homogénebb módon terjedhet a változás, míg a formálisabb, illetve több alregiszterből álló, több egyéni variációt lehetővé tevő forrásokban nagyobb a változatosság az innovatív formák előfordulási arányát tekintve (Gugán (2020), I. még 3. és 7. szakasz). Utóbbit az a tényező is támogatja, hogy a formálisabb regiszterek juthatnak el nagyobb közönséghez, ennek a szerző is tudatában lehet, célja lehet az olvasóközönség lenyűgözése is, ez pedig teret ad a nagyobb fokú kreativitásnak, egyéni megoldásoknak (vö. Gugán (2020) és az ő hivatkozásai).

3. Előzetes eredmények és problémafelvetés: az igeneves variáns

A variáció vizsgálatát tekintve fontos, hogy egy-egy adott forma nem feltétlenül a korabeli beszélő számára innovatív: évszázadokig is együtt élhet a konzervatív és az innovatív forma akár funkcionális megkülönböztetéssel, akár anélkül (l. még Haader 2001; 2004; Gugán 2020). A határozói igeneves tagmondatok például már az ómagyarban is számos funkcióban kimutathatók, rendszeres alternatívát kínálva az alárendelő szerkesztésmód mellett (Károly 1956; Haader 2001; 2004; Gugán 2002; 2006). Ezzel együtt a feltételes, megengedő/ellentétes vagy éppen a következményes/következtető funkciójú igeneves tagmondatok, rendszeressé válásukat tekintve legalábbis, a középmagyar korszak innovációinak tekinthetők az élnyelv-közeli szövegek alapján (a Történeti magánéleti korpusz – leírását l. Dömötör et al. (2017) és Novák et al. (2018) – anyagán). A határozói igenév kategóriáján belül a *-ván/-vén* képzős változat mind a gyakoriságot, mind a funkciógazdagságot tekintve kiemelkedő a vizsgált korszakban, a *-va/-ve* képzős igenév jóval ritkább és funkciójában behatárolt (elsősorban módot és állapotot jelöl) még a 18. század végi forrásokban is. Jóllehet az igeneves tagmondat mint funkcionális alternatíva viszonylag ritka maradt a kötőszós főváltozatokhoz képest – terjedése közel sem volt olyan mértékű, hogy a finit megfelelőit kiszoríthatta volna, vagy akár megközelítőleg akkora gyakorisággal fordult volna elő –, a variáció tartósnak bizonyul. A nyelven kívüli tényezőkkel való megfeleltetés inkább lehetőségek formájában fogalmazható meg, mint szigorú szabályok szerint: különböző társadalmi státuszú férfiak és nők egyaránt használták az igeneves megoldásokat. Az igeneves változatok jelentősebb aránya inkább egyéni preferenciákra mutatott rá, semmint csoportokra. A nagyobb arányú használatok – ez is 20% alatti részesedést jelent a kötőszós variánshoz képest – ugyanakkor nem különböztek jelentős mértékben a korszakra megállapított átlagos részesedésektől (részletesen l. Varga (2021b) és az ottani hivatkozások).

Feltárást igényel ugyanakkor annak a meghatározása, hogy a magánéleti forrásokban megfigyelt variációk kimutathatók-e más regiszterekben; vannak-e olyan szövegtípusok, amelyekben előtérbe kerül az igeneves tagmondat valamelyik funkció kifejezésekor. A feltételesség például alárendelt tagmondatként olyan kategória, amely pragmatikai kapcsolatot mutat egyes szövegtípusokkal, például a levelekkel és az úgynevezett világi próza szaknyelvi (más szóhasználattal *magyarázó jellegű, expository*, l. Kytö-Smitterberg (2015)) forrásaival (Haader 2008: 255–256). A sajátos jelentéstartalom más viszonyai, például a megengedés tekintetében hasonló összefüggés egyelőre kevésbé ismeretes.

4. Anyag és módszer

Mivel az igenév aktuális funkciója a tágabb szöveggörnyezet, illetve a kommunikációs kontextus alapján következtethető ki, az igeneves variáció a munkamemória korlátaival összefüggésben elsősorban az írásbeliséghez kapcsolódhatott a történetiségben is (komplex, sajátos jelentéstartalmak azonosítása grammatikai fogódzók nélkül legalábbis problematikusabb lehetett a szóbeliségben, mint írásban). Az élőbeszédet rögzítő vagy abból közvetlenebbül merítő szövegtípusok mellett tehát az alapvetően írott források tekintetbe vétele is releváns. Ezekben belül a feltételeesség vizsgálatához egyrészt 16–19. századi szakácskönyveket, másrészt a növények jellemzésével és hasznosításával kapcsolatos munkákat választottam ki a 16–18. századból, bevonva a korszak orvosságos könyveit is. A választást az indokolja, hogy a feltételeesség megjelenése a finit alárendelés esetében különösen rendszernek bizonyult a világi prózában belül a szakácskönyvek, receptgyűjtemények szövegtípusában. A megfelelés ugyanakkor nem kategorikus (igen–nem) természetű, ahogyan a terjedésre sincs közvetlen hatással (Haader 2004; 2008).

A kijelölt források közös jellemzője az, hogy instrukciókat (is) tartalmaznak: általában több lépésre bontva szerepel bennük valaminek az elkészítése, felhasználási módja, hasznosíthatósága. A feltételeesség pragmatikai motivációja pedig az, hogy az egyes lépések között nem a pusztán időbeli viszonyítás kerül előtérbe, hanem ténylegesen be is kell következnie az adott folyamatnak, illetve végbemennie az adott cselekvésnek ahhoz, hogy ráépülhessen a következő. A közös tulajdonságok mellett ugyanakkor mutatkoznak eltérések az egyes időszakokban és szerzők szerint (l. 5. szakasz). Jóllehet a vizsgált funkció motivált, az nem nyilvánvaló, hogy az igeneves variánsok is rendszeresen megjelennek a feltárni kívánt szövegekben – hiszen manapság finit alárendeléssel fejeződnek ki a hasonló grammatikai viszonyok –, kérdés tehát, hogy megfigyelhető-e az a változatosságra törekvés, ami a korszak levelezésében kimutatható volt.

Az anyag kiválasztásakor cél volt valamelyest eltávolodni az élőbeszédhez legközelebb álló szövegtípusoktól, jóllehet nem teljesen elszakadva attól, nem éles kontrasztot keresve. A 16–18. század szaknyelvi, magyarázó jellegű (*expository*) forrásainak nyelvhasználatára erősen hatott a korszak élnyelve. A leírások gyakran közvetlenül a második személyű olvasónak szólnak, időnként közvetlenebb viszonyt jelezve. A szakácskönyveket tekintve megkülönböztethetők egyrészt a szélesebb közönségnek szóló, szakszövegnek számító (nyomtatott) munkák, másrészt a házi használatra készült, eredetileg kéziratos receptgyűjtemények. Nem példátlan, hogy a szerzők szóbeli interakciót imitálnak a leírás során, mintha ténylegesen elhangzott szöveget rögzítettek volna: „Az feladásáról *meghallottad*. Immár *szóltam*.” (Szakács tudomány, 16. század vége: 83). A szakácsreceptek egy részében eltérő eljárásokat, ízesítésbeli vagy a várható mennyiségre vonatkozó lehetőségeket kínálnak az olvasónak, ezekre reflektálnak is: *ha akarod, ha szereted, amennyit gondolsz, ha kevesebbet akarsz, lássad te, mint szereted*. A betegséggel és orvoslással vagy épp a növényfajtákkal és hasznosításukkal kapcsolatos munkákban pedig a szerzők időnként rövid elbeszélésekben idézik fel saját közvetlen tapasztalataikat (az orvosi receptek nyelvhasználatáról részben eltérő források alapján részletesen l. Kuna (2019) és hivatkozásai).

Az adatgyűjtés során hamar világossá vált, hogy a rendelkezésre álló forráscsoport sem az időszak, sem a terjedelem tekintetében nem tekinthető kiegyensúlyozottnak. A legkorábbi ételrecepteket tartalmazó forrás a 16. század végéről származik, ez képviseli az egész időszakot (a 17. századból úgyszintén egy gyűjtemény ismeretes). Egyes szerzők esetében a receptek tételszáma nem éri el az ötvenet, másoktól viszont ezer fölötti tétel is szerepel, ráadásul nem törvényszerű, hogy egy kötet egyetlen szerző munkája. A gyógymódok, eljárások gyakran nincsenek számozva – egy-egy tünet, betegség kapcsán több recept is megjelenhet –, illetve a növények hasznosításáról szóló leírások sem mindig számozva tartalmazzák az instrukciókat. A feldolgozott kötetek egy részében szükségszerű volt a száz tételre, illetve még kisebb szövegszakaszokra szorítózkodó mintavétel, egyes forrásokból pedig több mintát is vettem.

A vizsgálatra kiválasztott szövegek nincsenek elektronikusan feldolgozva, így a gyűjtés manuálisan zajlott, mintákat véve az egyes kötetekből. Az igeneves tagmondat aktuális funkciója mindig a szöveggörnyezetből, szituációból következett: ki, így olyankor is elkerülhetetlen a kézi szűrés, amikor a határozói igenév grammatikai kategóriájára célzottan lehet keresni (például a TMK esetében). A manuális gyűjtést az is indokolja, hogy az egyes forrásokra nézve külön-külön kell meghatározni a vizsgált funkció éppen aktualizálódó kifejezőeszközeit még akkor is, ha az elemzés nem terjed ki az összes alternatívára – az igenév előfordulási arányait a *ha* kötőszós fővariánssal vettem össze. Időnként a mondatrész értékű variánsokat is szem előtt kell tartani, mert egyes szerzők markánsan használják, ilyen például a Németh Zsuzsánához kapcsolt írásban a *most* és az *ekkor* – a feltételesség jelentéstartalma háttérben van, de érzékelhető. Az olyan eseteket viszont, amikor teljesen az időviszony kerül előtérbe, mint az *azután* vagy a *tálatáskor*, nem számítottam bele az adatokba. Csapó József 1775-ös írásában pedig vonatkozó névmási mellékmondatok vehetők tekintetbe a feltételesség alternatívájaként – az állapot leírásánál és a gyógymóddal kapcsolatban egyaránt markánsnak bizonyult: „*ha [...] meg-isszák*” (1.) ~ „*dagadását el-oszlatja [...] a' fünek ki-nyomott leve, iván azt*” (22.) ~ „*erősített [...] ki azt ételben eszi, 's Itálban isszsa*” (22.).

Összesen 25 kötetből gyűjtöttem adatokat, egy részüket kitekintő jelleggel, főként a variánsok fajtáinak realizációja, semmint az arányok szempontjából dolgoztam fel. A kitekintő adatkeresés során az volt a kérdés, hogy a feltételesség mely altípusai mutathatók ki az adott szerzőknél, az igeneves variáns használatos, elfogadott-e.

A növényleírások esetében kevesebb a vizsgálható anyag, mint a szakácskönyvek esetében, így az eredmények korlátozottan lennének általánosíthatók – a hasznosításra vonatkozó instrukciók miatt ugyanakkor a kiválasztott írások témájukban érintkeznek az orvosi kötetekkel, jöhetnek az utóbbiak összetett felépítésűek, így a receptekkel természetesen csak korlátozottan vehetők össze. Az érintkezést, átjárhatóságot ugyanakkor mutatja a szóhasználat is, mivel például Zay Anna orvosi könyvében a szerző, fordító előszavában *herbárium*ként utal írására, jöhetnek az főként gyógymódokat, hasznosítható tanácsokat tartalmaz. Az orvosló receptek között is tekintetbe vettem néhány olyat, amely házi használatra készült (a feldolgozott anyag részletes felsorolását lásd lentebb, valamint Források).

Fontos megjegyezni, hogy bár a kötetek egy része fordítás, a grammatikai-pragmatikai vizsgálat szempontjából mégis számításba vehetők, a vizsgálat részének tekintve azt is, hogy a nyelvhasználat illeszkedik-e az eredeti szövegalkotási

jellemzőkhöz, ilyen például Cziffray Nemzeti szakácskönyve vagy a Képes pesti szakácskönyv, vagy pedig jelentősen eltér attól, és inkább a forrásnyelv megoldásait preferálja (mint Németh Zsuzsána kötete, l. 5.1.).

5. Elemzés: variáció az egyes szövegtípusokban

Az eredmények tárgyalása két fő szempont szerint történik. Az egyik a variánsok – elsősorban a *ha* kötőszós és az igeneves tagmondatok – aránya és megoszlása az adott szövegszakaszokban a nyelven kívüli tényezők szerint. A másik aspektus pedig a feltételesség szemantikai-pragmatikai altípusaira vonatkozik: melyek azok, amelyek megjelenése várható, és amelyekre az igenév alternatívát kínálhat. A kései ómagyar kor műfajai alapján Rác Endre (1995: 705–707) készítette el a finit feltételes alárendelés altípusainak felosztását, a grammatikai mellett pragmatikai jellemzőket (beszélői viszonyulást) is tekintetbe véve. Ennek alapján a középmagyar kor magánéleti regiszterének anyagaiban a potenciális/jövőben lehetséges, az Istenre/hatalmasságra bízott formula jellegű, valamint a 'ha egyszer' típusú retorikai feltétel jellemző (l. Varga (2019; 2021b) és hivatkozásai).

A magyarázó jellegű, illetve utasításokat tartalmazó források esetében azonban eltérő mintázatot várhatunk el, például az Istenre bízott feltétel, a 'ha egyszer' típus, vagy az irreális feltétel megjelenése kevésbé valószínű. Főként instrukciókról lévén szó, a reális, a potenciális és/vagy jövőben lehetséges feltétel altípusai a legjellemzőbbek, ez utóbbi formailag reális is lehet. Ezekben az altípusokban várható tehát igeneves megfelelő is. Mint kiderült, ez utóbbi olyankor is jellemző és pragmatikailag motivált alternatíva lehet, amikor más tekintetben a szűkszavú megfogalmazásra való törekvés mutatkozik meg.²

- (1) 1695: *Ezek így meglévén, bors, gyömbér, sáfrány, 's add fel*
(Szakácsmesterség 5.)
- (2) 18. század: [levet töltvén reá, fel kell forralni ...] *Sovát, fűszerszámát megadván, kész.*
(ismeretlen szerző, Szakácskönyv [Háziasszonyi fortélyok], 32.)

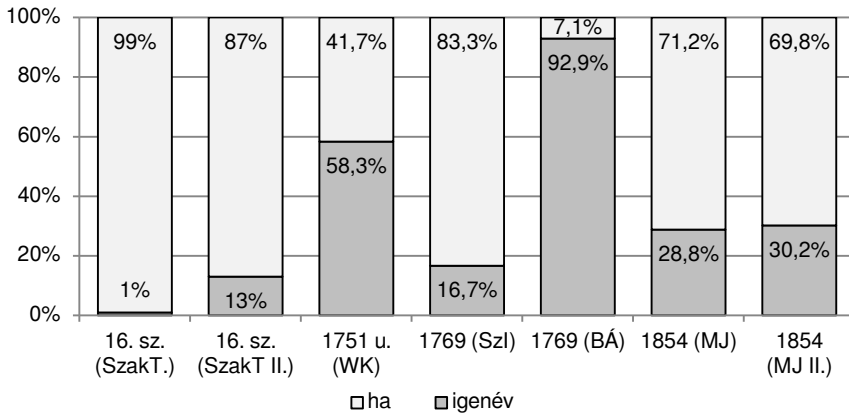
A továbbiakban rátérünk a gyűjtött anyag kvantitatív bemutatására, kezdve az ételreceptekkel.

5.1. Szakácskönyvek, receptgyűjtemények

Ahogy azt jeleztem, az ételek elkészítésével kapcsolatos instrukciók gyűjteményeinek egy része házi használatra készült, más részük azonban kiterjedtebb közönséghez is eljuthatott. Érdemes tehát e szempont szerint is megkülönböztetni a forrásokat. A feldolgozott anyag nagyobb részében a kijelölt szakaszok igeneves adatait a *ha*

² A szövegközlés a forráskiadások alapján nagyrészt betűhű, az egyes forrásokban megjelenő speciális karakterekkel jelölt *s* és *z* formákat, valamint az *ö*, *ü* ékezeteket viszont a mai megfelelővel helyettesítettem (a kutatás nem fonológiai vagy helyesírási természetű, így ez a változtatás az adatok értelmezését nem befolyásolja). A hivatkozás a kiadások rövidített nevével, valamint tételszámmal vagy ennek híján lapszámmal történik (utóbbit a [.] hiánya különbözteti meg a tételszámoktól).

kötőszós főváltozattal összevetve vizsgáltam. A házi használatra szánt forrásokban összesen 187 igeneves és 445 *ha* kötőszós megoldás jellemző, míg a nagyobb nyilvánosságot kapott kötetek szakaszaiban összesen 426 igeneves, valamint 398 *ha* kötőszós előfordulás jelent meg. Az egyéb megoldások között a formailag időháztározói *mikor*, *midőn* típus általános. A variációról a *ha* kötőszós fővariánssal való összevetése, a részeseések aránya alapján kapunk képet, jöllehet a források, illetve a belőlük vett minták terjedelme nem kiegyensúlyozott (a vizsgálatra kiválasztott tételeket, szakaszokat a bennük található adatszámokkal I. Függelék):

1. ábra

Variánsok megoszlása a szűkebb használatú receptgyűjteményekben (%)

Az erdélyi fejedelem főszakácsmesterének írása, a Szakács tudomány több szempontból is sajátos a vizsgált kérdéskör szempontjából: egyrészt a legkorábbi ismert ételrecept-gyűjteményről van szó, egy igen tág időszakot képvisel önmagában is. Másrészt a variánsok arányát fontos a számadatokon túlmenően is megnézni, bevonva a feltételeesség altípusainak kérdését. Jöllehet nem teljesen példátlan a forrásban a jövőre vonatkozó, így az idővel is érintkező feltétel (*az czipó is, ha megaszott, közben vessed, 72*), a legtöbb *ha* kötőszós előfordulás független az időbeli viszonyítástól. Olyan reális feltételek teszik ki az adatok legnagyobb részét, amelyek igenevesen nem használatosak az ezúttal feldolgozott szakácskönyvekben: *ha lehet, ha akarod, ha az urad (nem) kedveli, ha közembernek/főembernek főz, ha van/nincs* egy-egy alapanyag. Az elkészítés különböző szakaszaira viszont időháztározói elemekkel reflektál a szerző, beleértve a *hogy* 'amikor' előfordulásait – ezek is érintkezhetnek a feltételeességgel (*Hogy megfő [...] Hogy meghűl 70, hogy arányozd 'ha/amikor úgy látod/véled'*). A későbbi, szélesebb közönségnek szóló Szakácsmesterségnek könyvecskéje esetében ez a tendencia nem ennyire erős, a *ha megfő* típus többször is előfordul, jöllehet a *ha lehet/vagyon, akarod, teszel* típus is visszatérő, ugyancsak kategorikusan kötőszós változatban. Ez nem kifejezetten az *ige* típusával van összefüggésben (a formát tekintve az *akarván, tévén* is adatol-

ható a korszakban),³ inkább azzal, hogy aktuálisan a feltételnek az időtől független altípusát fejezik ki. Ahogy lentebb látható lesz, más forráscsoportokban igenevesen is kifejeződik reális feltétel (l. 5.2. szakasz). Kérdés marad, hogy a Szakács tudomány esetében a szűkebb időszakra vagy az egyéni nyelvhasználatra jellemző sajátosság-e az igeneves variáns egészen szórványos használata (illetve hogy a *ha* kötőszós megoldás is kötöttebb használatú, mint a későbbiekben). Annyi bizonyos, hogy a szerző használja a határozói igeneves tagmondatot egyértelmű feltételes jelentéstartalommal a bevezetőben: „az kit pedig addig meg nem írhattam, ennekutána megírom *Isten segítsége velem lévén*” (13).

Érdekes arra a látványos különbségre is rámutatni, hogy a Balassa Ágnesnek tulajdonított receptgyűjtemény ugyancsak két részre oszlik a feltételesség kifejezését tekintve: míg a Száblik István által írt, fordított jelentősebb terjedelmű szakaszban egyértelműen a fővariáns, azaz a *ha* kötőszós megoldás a jelentős, addig a vélhetően Balassa Ágnestől származó, jóval rövidebb szakasz minden számozott tételében megtalálható az igeneves szerkesztésmód, a *ha* ugyanakkor egészen ritka.

A 18. század végéről, feltehetőleg Kolozsvárról származó, ismeretlen szerzőségű kéziratok szakácskönyvből csak részletek vannak közölve, számos recept párhuzamot mutat Wesselényi Kata gyűjteményével (vö. Utószó, S. Sárdi 2012a). E kitekintésként feldolgozott szemelvények szerzője – Wesselényi Katához hasonlóan – rendszeresen használja a feltételes jelentésű igeneves variánst (egy-egy tételen belül akár többet is), például:

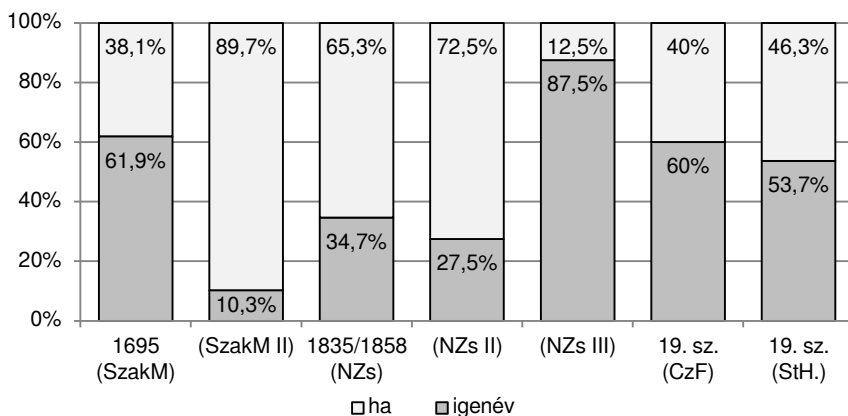
- (3) 18. század vége: [... tégy belé két tojást ...] s tésztát *csinálván* belőle, nyomd formába (ismeretlen szerző, Szakácskönyv [Háziasszonyi fortélyok] 218.)
- (4) 18. század vége: [... ki kell szedni deszkára.] Jól *megszivalkodván*, jó erős ecetbe kell tenni (ismeretlen szerző, Szakácskönyv [Háziasszonyi fortélyok] 416.)
- (5) 18. század vége: [... s úgy tedd a borba.] Mindezek a borban benne *lévén* főzd meg jól (ismeretlen szerző, Szakácskönyv [Háziasszonyi fortélyok] 603.)

Az ezúttal feldolgozott legkésőbbi házi használatú szakácskönyv Molnár Juliához kapcsolódik 1854-ből (feltehetően az édesanyja munkája, vö. Saly 2020: 32); az igeneves variánst nem kiemelkedően gyakran, de használja a szerző, főként az összetett, számos lépésből álló sütemények leírásakor, megfelelést – *ha jól megkeverted* (198.) ~ *ha elkeverted* (205.) ~ *ezt mind öszve kevervén* (200.) –, valamint váltakozást egyaránt mutatva: „*ha megsült*, a' tortaformának karimáját *levévén* add az asztalra” (142.).

A szélesebb használati körű receptgyűjtemények ugyancsak az igeneves variáns rendszeres használatát mutatják, jóllehet ezúttal is forrásonként, sőt mintánként eltérő arányokkal:

³ Idő-feltétel funkcióra a korszak levelezésében: 1708: „Ím Újhellyit azért küldtem, egy Glacinger Mihály nevű áros embernek írtam. Valami kel [‘kell’], *jedzésbe tevén*, [‘ha/miután jegyzésbe tette’] az megvásárolja” (Bark. 218., TMK). Reális feltételként: 1626: „[...] de a Duna miatt nem mehetek. Nem késem mindazáltal *Isten úgy akarván* [‘ha Isten úgy akarja’]” (Esterházy Miklós levele, MTörtTár 1900: 36).

2. ábra

Variánsok megoszlása az elterjedtebb használatú receptgyűjteményekben (%)

Maguk a mintavételek torzíthatják a változatok megoszlási arányát akár egy feltételezett szerző esetében is, ahogy a 2. ábra is mutatja: a Szakácsmesterség nagyobb szakaszában (az első 200 tételben) 223 igenevesre jut 137 *ha* kötőszós változat, míg egy tematikusan eltérő kisebb szakaszban a *ha* kötőszós variáns többszöröse az igenevesnek.

Németh Zsuzsána írásának két szakaszában a kötőszós főváltozat mutat jelentősebb többséget (a mintákat összeadva összesen 50 igenév jut 78 *ha* kötőszóval kifejezett feltételre), egy kisebb összefüggő részletben viszont az igeneves változat kerül előtérbe – az utószó szerint ez a 3. kiadás óta része a kötetnek. A teljes mű receptleírásaiban ugyanakkor a grammatikai megoldások alapján feltűnő, hogy fordítás, ezt jelzi a kijelentő mód és passzív alakok használata, illetve (*kell* +) főnévi igenévek, a felsorolás, kapcsolóelem nélküli mellérendelés. Az *ez meglévn~törtévnén* típusú szerkezet ezúttal alig mutatható ki (lásd mégis a később belekerült V. szakasz 54., 73. számú receptjeit), a mondatbevezető *most* vagy az *ekkor* tölti be ezt a funkciót. Ezzel együtt a megfeleltetés az egyes tételek összevetése alapján nyilvánvaló, például a receptkezdésekben:

- (6) a. 1835/1858: A ludat *megölvén*, leforrázzák (Németh 637.)
 b. 1835/1858: *Ha* a malacot *megölték*, [...] bedörzsölik s leforrázzák (Németh 640.)

Noha a Németh Zsuzsána nevéhez kapcsolt fordításban igen csekély a feltételességet kifejező igenévek előfordulási száma és aránya (összességében a *ha* kötőszós előfordulások sem túl gyakoriak), ez nem a ritkább alternatíva visszaszorulását vetíti előre. A változatosabb megfogalmazás érdekében – és akár a szöveg hagyományból adódóan a 19. század második felében sem példátlanok az *Ez meglévn* stb., ahogy a lexikálisan kevésbé kötött igeneves megoldások sem. Cziffraj Nemzeti szakácskönyvében például rendszeres használatról van szó, a kötőszós főváltozathoz

képezt még valamelyes többséget is mutat az igenév, ahogy A valódi szakácsság (más néven Képes pesti szakácskönyv) vizsgált szakaszában is.

Jóllehet első látásra a számadatokban és arányokban jelentős a különbség, a használati kör szempontja negatív eredményt hozott: a szűkebb, akár magánhasználatú forrásokban éppúgy megjelent az igeneves variáns, mint a szélesebb közönségre számot tartó kötetekben. Ez a variáció igencsak elterjedt voltáról árulkodik. Az arányok mindkét kategórián belül változatosak voltak, akár az egyes szakaszok közötti eltéréssel. Az egy forráson belüli különféle részletek különféle arányai a szöveg hagyományokkal is kapcsolatban lehetnek, ugyanis több esetben nem teljesen saját szövegalkotásról, hanem különféle forrásokból összegyűjtött receptekről van szó, idegen minta esetében sem szigorú fordításról, hanem kompilációkról, illetve a saját tapasztalat beépítéséről (például Száblik esetében, l. S. Sárdi 2012b: 102).

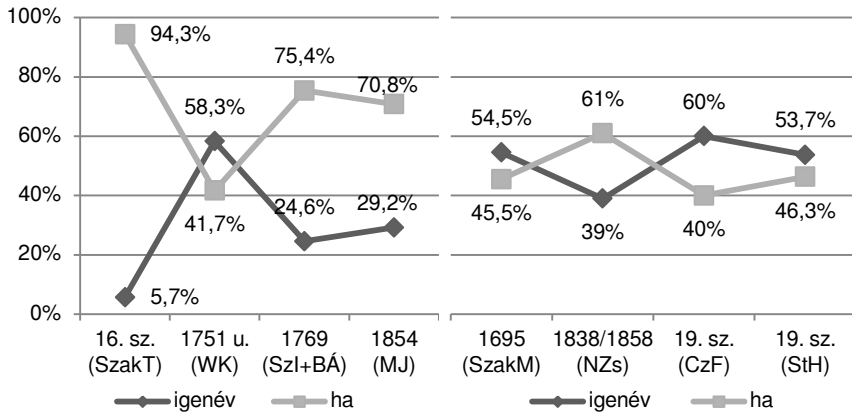
A kitekintésként számításba vett művek közül Zilagy Ágnes (1892) szövegeiben a legkevésbé jellemző az igeneves alternatíva, a főváltozat általános használatú a *Ha ez megvan, Ha mind elkészítettük* (370) stb. kontextusokban is. Amikor mégis határozói igeneves szerkezetet használ, azok inkább mondatrész értékűek, ezt erősíti, hogy *-va/-ve* változatban fordulnak elő, ezekben tehát a feltételeesség átértékelődik állapotá az összevethető kontextusok alapján (az alábbi részletekhez hasonló szerkezeti megoldások napjainkban is természetesekek):

- (7) a. Turóval *készítve* lehet keményebben is főzni (Zilagy 327)
 b. Igy *készítve* a birsalma sohase barnul meg és nem marad kemény [...] *Az így készült ringlónak* soha nem hámlik le a héja (Zilagy 369, 371)
 c. Három hétig *áztatva* szépen megbarnul és elveszíti erős keserűségét (Zilagy 369–370)

Arra, hogy a variáció a 20. század elején még kimutatható-e, a több ízben kiadott, nagyobb közönségre számot tartó források alapján következtethetünk. Eszerint ha ritka is, de nem szorult vissza teljesen az igeneves változat, például a Hegyesi-féle Házi cukrászatban vagy épp az eredetileg 1876-ban kiadott Szegedi szakácskönyv későbbi megjelenései alapján:

- (8) 1876/1927: Ha fölforrt, vedd el a tűztől és ismét kavard, míg tökéletesen ki nem hűlt. *Meghűlvén*, oly kemény lesz, mint a máj (Szegedi szakácskönyv 23)
- (9) 1876/1927: s folytasd e munkát, míg vagdalék és galamb van; ez *megettörtévnén*, vágj még néhány szelet szalonnát, s borítsd be vele a húst (Szegedi szakácskönyv 32)
- (10) 1876/1927: azután a felső rész egész a csontig vékony, rézsútos szeletekre metéltetvén, azt egy hosszú, a csonttal fektmentesen irányzott metszéssel levágjuk. *Ezzel készen lévén* a combot megfordítjuk (Szegedi szakácskönyv 334)
- (11) 1904: [...] habot verünk és ezt a tömeghez hozzákeverjük.] *Ez megettörtévnén*, ezen tömeget a főzőkanállal még jól össze-vissza kavargatjuk (Hegyesi 114., l. még 110., 157. 159., 161.)

A variáció időbeli, térbeli, társadalmi beágyazottságáról a következőket mondhatjuk. A tárgyalt források többségében az igenév rendszeres használatú, nemritkán jelentős részesedésű alternatíva, jóllehet forrásonként eltérő arányban mutatható ki. Az időbeliséget tekintve tartós variációról van szó, a 17. századtól magas arányú az innovatív, igeneves variáns használata, ez a szerkesztésmód pedig még a 19. század végén, sőt az újraközölt kötetek alapján a 20. század elején is elfogadott:

3-4. ábra

A variáció időbeli megoszlása a szűkebb és a szélesebb használatú receptgyűjteményekben

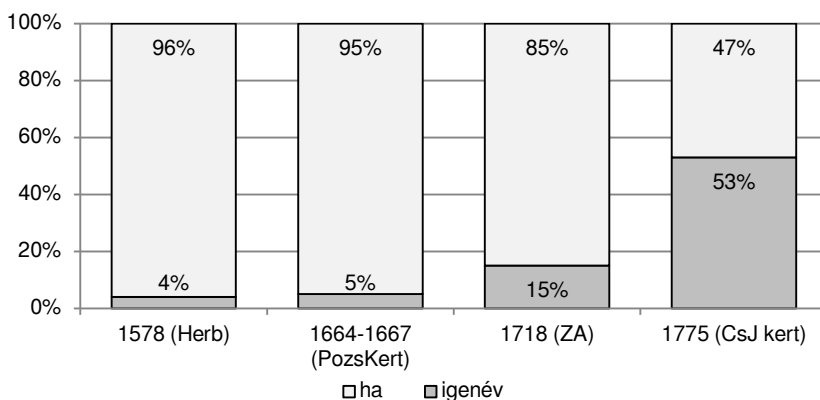
A területiségre nézve az erdélyi környezet erősen képviselteti magát (Szakácstudomány, Szakácmesterségnek könyvecskéje, Wesselényi Kata írása, illetőleg az ismeretlen, feltehetőleg kolozsvári szerző, valamint Zilahy Ágnes). Ezzel együtt az igeneves variáns használata nem kötődik egyértelműen területhez: Balassa Ágnes felső-magyarországi, a fordítás Vácott készült, Molnár Julia pedig nyugat-dunántúli. A fordítások egy része Pesten/Budapesten jelent meg: Cziffray kiadásai, Valódi szakácsság/Képes pesti szakácskönyv, illetve a Németh Zsuzsána neve alatt kiadott kötet most vizsgált, ötödik kiadása (jóllehet először Kassán jelent meg) – ez azonban a nyelvhasználat területi beágyazottságával nem feltétlenül függ össze. Vizsgálatot igényelhet az, hogy míg a 17–18. századi Erdély körüli forrásokban inkább preferált variáns a feltételes jelentéstartalmú igenév, addig például Zilahy Ágnes 19. századi írásában alig mutatható ki, funkcióját tekintve is közelebb állva az állapothoz és a módhoz.

Férfi és női szerzők írásaiban egyaránt megtalálható a variáns. Nem nyilvánvaló ugyanakkor, hogy minden esetben egyéni nyelvhasználati különbségeket kell keresni a variánsok arányainak ingadozása miatt. A társadalmi korreláció pontosabb meghatározása tehát a rendelkezésre álló adatok alapján korlátozottan lehetséges, hiszen az egyes személyekhez kapcsolt kötetek is különféle forrásokra, illetve mintákra épülhettek, nemcsak a fordítások, kompilációk esetében.

Az ételreceptek esetében a 18. század végéig viszonylag egyöntetűen váltakozik a kötőszós és az igeneves variáns, a 19. században van példa jelentősebb visszaszorulásra, azonban ez nem általános, több forrásban a későbbiek során is aktív és elfogadott a váltakozás – szűkebb és tágabb használatban egyaránt. A szövegtípusnak hatása lehet a választásra, illetve arra, hogy az igeneves variáns feltételes funkcióban is fennmarad a 20. század elején is. Az a tény, hogy a feltételesség szorosan kapcsolódik az időviszonyításhoz, azaz egy hagyományosabb határozói funkcióhoz, erősítheti a sajátos jelentéstartalom fennmaradását igeneves formában is. Továbbra is kontextus kérdése, hogy az időbeli rákövetkezés vagy a feltétel kerül inkább előtérbe az adott igeneves szerkezetben, ugyanakkor a forrásokban a megfeleltethető szerkezetekkel összevetve világos, hogy az igenevekre is ráérthető volt a korszakban a feltételes jelentéstartalom az eljárások különböző fázisai esetében is 'mikor ez megvan/megtörtént' ~ 'ha ez megvan' ~ 'ez meglévő/megtörténvén', illetve a közvetlenebb cselekvést, instrukciót jelölő részekben is. A feltételesség altípusait tekintve ugyanakkor vannak a feldolgozott forrásokban egyöntetűen kategorikus, azaz variációt nem mutató megoldások, ilyenek a *ha akarod*, *ha tetszik*, *ha ez nincs* típusú formulák.

5.2. Növények hasznosításával kapcsolatos instrukciók, gyógymódok leírása

A növények hasznosításának leírásait, illetve a gyógyítással kapcsolatos források adatait külön érdemes ábrázolni és szemlélni, jóllehet a korszak gyakorlatában nem váltak el élesen. Az első esetben 120 igeneves adat jelenik meg 651 *ha* kötőszós előfordulás mellett a kiválasztott mintákban, míg az orvosi tárgyú írásokban magasabb az igeneves megoldás aránya, 262 előfordulás a 364 kötőszós megoldás mellett. Az igeneves változat 18. századi térnyerése mindkét szövegcsoporthoz ugrászerűen mutatkozik, jóllehet korábban is használatos. A két vizsgált variáns egymáshoz való arányának megváltozása különösen feltűnő a herbárium jellegű források (azok összevont adatai) alapján:

5. ábra

Variánsok megoszlása az idő és a források szerint a növényleírásokban (%)

A vizsgálatra kijelölt köteteket összevetve elmondható, hogy a leírások és utasítások felépítése forrásonként igen eltérő lehet, s ezek a különbségek hatással lehettek az igenév alternatívaként való működésére. Beythe András 1595-ös füveskönyvének egy része alapján (13a–33b = 40 lap) a Melius-féle Herbáriumhoz hasonlóan kategorikus a *ha* kötőszós főváltozat (mintegy 100 előfordulással).⁴ Beythe munkájában jellemző még a felszólító módú igealakokból álló felsorolás, valamint tendencia az, hogy a növények haszna felsorolva szerepel, azonban a feldolgozás módja, az instrukciók nincsenek leírva. A Herbárium szórványosan használ *-va/-ve* képzős igenevet feltételes (de állapotként is értelmezhető) funkcióban, beágyazott formában:

- (12) 1578: A Fönnyü szuroc, a' ki az Tobozban az tyikmony feiérrel együtt *özve törve*, a' vak szemre *kötve*, az orrod vérét meg állattya (Herbarium 10a)
- (13) 1578: Az Mondola ennyü az etzetben *el oluasztván* a' bőr bomlást, és rihet, sömört meg gyogyit (Herbarium 13a)

Ezzel együtt az igeneves alternatíva időben korlátozottnak tekinthető ebben a szöveg típusban, a 18. századig inkább szórványos felbukkanásról beszélhetünk, mint rendszerszerűségről vagy terjedésről. A 17. századi Pozsonyi kert ugyancsak alig mutatja az igeneves alternatívát, jóllehet ismert, más funkciókban⁵ is használt jelenlég. Zay Anna nyilvánosságnak szóló fordításában ismét csekély adatszám és arány figyelhető meg – a *ha* kötőszós megoldások sem az instrukciókra, hanem az állapotleírásra jellemzők, szintén nem kiemelkedő gyakorisággal. A szerző, fordító bevezetésében is használ reális feltételt kifejező igenevet („Ezt így *megértvén*, jó olvasó, balítéletedtől ment lehetek én is”), így nem feltétlenül kerül a variánst, helyenként ráadásul sorozatosan bukkan fel (lásd 1419., 1421., 1424. tételek). Csapó József írásában viszont az igenév valamelyest magasabb arányú a *ha* kötőszós fővariánsnál is, éppúgy megtalálható az instrukciós részekben, mint a növények leírásánál, például:

- (14) 1775: Első tekintettel ki-nem isméri, azt gondolna, talám valami Ebtéj neme, de közelebb *visgálván* a' Levelei nem tejedzenek, kerekded formák, világos zöldek [...]. (Új füves és virágos magyar kert 10.)

A 'ha' értelemben való használatot a kötőszós változattal való közvetlen megfelelés is mutatja:

⁴ Frankovith Gergely 1585–1588: Hasznos és felette szükséges könyv című munkájára szintén a kategorikus finit alárendelés jellemző a tallózó jellegű áttekintés alapján (http://real-mtak.hu/1424/2/A_348_VII.pdf).

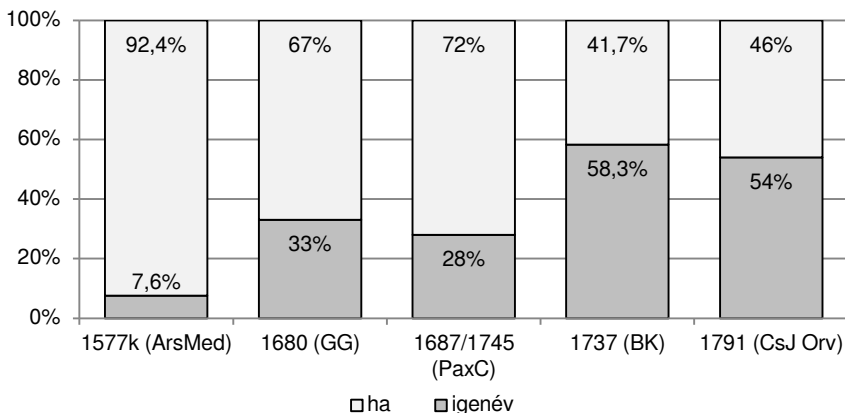
⁵ Az időviszony előtérbe kerülhet, egy részük összetett idő-feltételként is értelmezhető: I/107. Az kisebbeket-is így szaporítták: Egy levelet *le-törvén*, félig jó földbe el-ültetik, megfoganoszik, s-más levelet nevel; I/108.: A' virághja *le-húlván* gombok nőnek rajta, kikben magva terem: ezt *el-ültetvén*, fa nől ugyna rajta, de kesőre; I/113.: hanem mikor jól meg-szomjuhozik, előbb környül meg-kapályák, és az réghi földet *el-vonván* róla, a' helyét, az embernek el-nyirt hajával vagy tellyességgel el-rothatt ganéjával bé-földgyék; I/115.: [...] *meg-választván* azért a' földet, minekelötte a' virágokat be-vetik, avagy ültetik: szükséges a' földet meg-ásni vagy kapálni.

- (15) 1775: Szeplőket és egyéb ortzán lévő foltokat, el-veszti ezen fünek ki-fatsart leve, *mosván* ez lével az ábrázatot. 2) Szemeket világosít: Ezen módon, *ha mosatattnak* azok ez lével (Új füves és virágos magyar kert: 12.)
- (16) 1775: A' sertéseknek sebeit ez fü tisztítja, *ha zölden reá rakják*, és az azokban lévő nyüveket ki-veszti azon módon *reá rakattatván* (Új füves és virágos magyar kert: 56.)

Reális feltételt kifejezve ugyancsak visszatérő:

- (17) 1775: A' Nyereg *fel-törvén* a' Ló hátát, rakják reá ezen Leveleket, használni fog. (Új füves és virágos magyar kert 21.)
- (18) 1755: Borban *vetttévén* a' uj Bodza virági, annak ezek által muskotály szaga lészen (Új füves és virágos magyar kert 105.)

Az inkább orvoslási tárgyú művekre térve tovább is árnyalhatjuk a képet az egyes változatok előfordulási arányaival kapcsolatban:

6. ábra

Variánsok megoszlása az idő és a források szerint az orvoslási tárgyú írásokban (%)

Az 1577 körül készült Ars Medicában megfigyelhető az igeneves változat rendszeresebb használata azzal együtt, hogy a komplex feltételesség elsősorban nem az instrukciós szövegrészekben figyelhető meg – *ha* kötőszós változatban sem –, hanem az állapotleírás kapcsán. Nem teljesen példátlan a gyógymódokkal kapcsolatos utasítások során sem (váltakozást mutatva a főváltozattal):

- (19) 1577k.: [Az hasat is igön ýo lagyan tarthaný.] Ezök *megh lewen* ha meegis zwkzegős, az homlokon valo ereth ismeth *megh kel vagný* (Ars Medica, 27)

Az állapotváltozások azonban ezúttal pragmatikailag motiváltabbnak mutatkoznak a jövőben feltehetőleg bekövetkező, illetőleg reális feltételesség megjelenésére:

- (20) 1577k.: Annÿ vert kel penÿgh kÿ vönnÿ az mÿnth az erö zenwedÿ, merth az forrosagh *megh zwnwen*, mÿngyarasth kwnnÿebsegh es megh vÿulas köwethközÿik. (Ars Medica, 26)
- (21) 1577k.: [háznal.] Merth az testh *feol eppwlwen* es az erö is *megh ÿwen*, az emléközet is helyere al. (Ars Medica, 28)
- (22) 1577k.: Ha az gÿrmekeokön ez Nÿawalÿa vagÿon, Nem zwkzegh mÿngyarasth orwoslanÿ, Merth az termezeth eo bennök naponkent az Melegsegeot es zarazsagot *öregbÿtwen* es az etelben mertekletösben *eÿlwen*, gÿakortha ez nyawalÿa megh zwnÿk. (Ars Medica, 38)

Több szöveghelyen is a *mert*-tel jelölt oksági viszonyon belül jelenik meg az igeneves szerkezet, ami azonban értelmezhető feltételnek (vö. 'ha/amikor/mivel öregbíti a melegséget és a szárazságot', illetve 'ha/amikor/mivel az ételben mértékletesben él, gyakorta e nyavalya megszűnik'). A házi használatú, 17. századi orvosló könyvben (Gellén Gergely másolása) a csekély szám ellenére már magasabb előfordulási aránya mutatkozik, ahogy Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisának kisebb szöveg-mintája alapján is – mind a leíró részekben, mind az instrukciókban. Bethlen Kata orvosló könyvében meg is fordulnak az arányok; az igenév ekkor – ha kis mértékben is – gyakoribb, mint a fővariáns, elsősorban az instrukciós részekben, komplex idő/feltétel jelentéssel. E tekintetben ez a forrás az ételreceptekhez és a növényleírásokhoz hasonló az igenévhasználatot tekintve, ugyanis inkább tüneteket közöl röviden, mint részletes állapotleírást. A kitekintésként vizsgált források közül a részleteként közölt, Jósika Máriához kötött tizenhét kéziratos receptben szintén használatos az igenévi változat, egy példát idézve:

- (23) 1750–1780: [...] mindaddig főzze, míg 2 ujjnyira lefő a fazékban. Azt *meghúvesítvén*, azzal éljen, a bortól abstineálván teljességgel magát (Jósika Mária, [Háziasszonyi fortélyok] 14., lásd még 13., 15., 16.)

A növények leírása és az orvoslással kapcsolatos írások felépítése eltérő ugyan, ezzel együtt feltűnő, hogy Csapó József írásaiban egyértelműen preferált a feltételes jelentéstartalmú igenév mindkét forrásban – sőt a Kisgyermekes ispotályában ugyancsak kimutatható, az 1–33 lapokon összesen 31 igeneves variáns jelenik meg:

- (24) 1771: [...] borban vagy egyéb efféle szerben *mártatván* ki-nyomatása után ábrázattýára terjeszthessék (Ispotály: 6)
- (25) 1771: Egészlen *megapadván* a' nagy Fő, azután meleg ruhákkal dörgölni kelleük (Ispotály: 9)
- (26) 1792: Ezek így *meg-lévén*, az ily emberen egy két nap múlva [...] eret meg kell vágattni (Orvosló: 22)

Csapó írásaiban ráadásul a reális, illetve a formailag (a kontextus alapján, például *okozna*) potenciális feltétel is többször képviselteti magát igenevesen – az állapot-változás leírása kapcsán:

- (27) 1771: mert a' genettség és kelésbeli rútság az agyvelőben *szivárkodván* az Ártatlannak könyen halált *okozna* (Ispotály: 8)
- (28) 1771: Ez ilyen Főnek vizikorsága [...] éppen nem gyógyítható; a' melly pedig fejének külső részeit el-futotta, *régi nem lévén*, 's külső okokból nem származott, eleinten könnyen gyógyulható (Ispotály: 9)
- (29) 1771: Ollyan *lévén* az ujjakat őszve foglaló bőr mint a' lúdak lábán vagyon, azt ollóval vagy késsel elmetélhetni (Ispotály: 25)
- (30) 1792: *Ellenkezöképpen lévén a' dolog*, nehezebb 's hosszabb időre leendő meg-épülésről gondolkodhatni (Orvosló: 21)

Nemcsak Csapóra jellemző ugyanakkor ez a fajta igenévhasználat, a kitekintésként szintén vizsgált Szentmihályi Mihály házi orvosságokat és egyéb „közjókat” tartalmazó munkájából ugyancsak több példa is idézhető:

- (31) 1791: *Békája kelvén* ['ha/amikor békája kel'] valakinek nyelve alatt: Dörgöld erőssen gyakorta aprón tört borssal (Szentmihályi Mihály Házi orvosságok 202)
- (32) 1791: Házi apró marhák, fő-képpen a' polyka-fiak e főnek megvait *meg-evén*, hamar elvesznek (Szentmihályi Mihály Házi orvosságok V. 1–2)

Az alábbiak pedig a 'ha/miután' típusú feltételhez képest még inkább egyértelmű feltételeességet fejeznek ki, így a funkcionális variáció kiterjedtségét mutatják:

- (33) 1791: A' vad-gesztenyét nyakadban, vagy zsebedben *hordozván*, a' guta-ütés, és fő-szedülés ellen hasznát veszed (Szentmihályi Mihály Házi orvosságok V. 9)
- (34) 1791: *Tapasztalván*, hogy a' fa nem vastagodik, a' mi száraz vagyon rajta, metéld le (Szentmihályi Mihály Házi orvosságok V. 11)

Már a Pax Corporisban is előfordul hasonló szerkesztésmód – oksági összefüggést mutat, így a feltételes értelmezést erősíti a *szükségesképpen*:

- (35) 1687/1747: abban a' Kórságos rázódásban elsőbenis az a' hártya indul-meg, melly *megindulván*, őszve-rázódnak 's rángatódnak minden, mind mozgásra, mind érzékenységre rendeltett inak [...] ugy hogy az Agykér valami ötet érdeklő terhes okból *megrándulván*, ezeknekis szükségesképpen megkell mozdulniok, és keményen rángatódniok (Pax Corporis 18)

A Bethlen Katának tulajdonított gyűjtemény szintén tartalmaz egyértelmű feltételeességet igeneves formában:

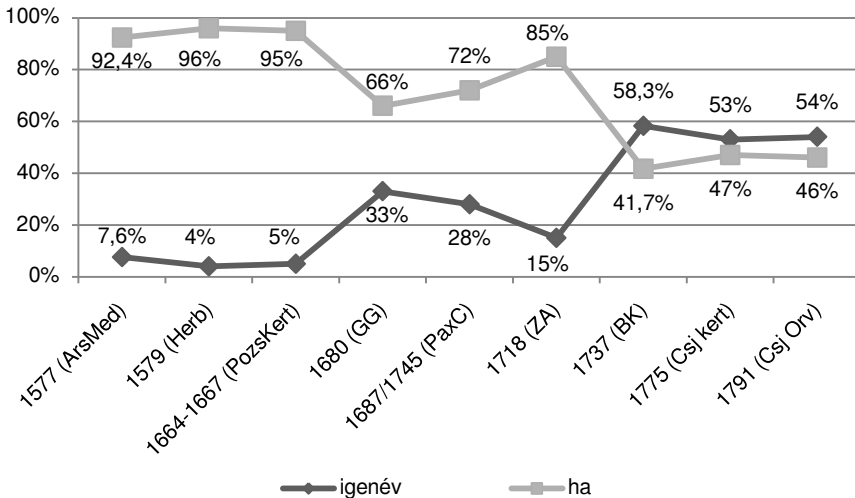
- (36) 1737: Napjában háromszor egy kis kanálnyit *bevénén*, igen hasznos, mikor a fluxus járta az ember ábrázatát (Bethlen 21.)
- (37) 1737: Kék pappirosra *kenvén s ráragasztván* ez is igen használ (Bethlen 21.)

A reális feltétel olyan esetekben is megfigyelhető, amelyek – az ételrecepteket is beleértve – a többi forrásban *ha*-val konstruálódnak meg, 'ha ez nincs', 'ha nincs kéznél' értelemben:

- (38) 1792: [majoránna vizet lehet fel-szívni, ...] *Ezek hamarjában kéznél nem lévén, a' fris tiszta kút-vizet-is fel-szivatathatják.* (Orvosló: 30)
- (39) 1792: *Ezek nem lévén, tsupán a' zöld káposzta levelét-is felköthetni* (Orvosló 31)
- (40) 1792: [...] vagy *piótzta nem lévén, azon füle tövire vagy nyakszirt köpölyt vehetni* (Orvosló 41, I. még 62, 71, 72)

Mivel ezúttal 19. századi vagy későbbi források nem kerültek a vizsgálatba, további feltárást igényel az, hogy az újabb variáns hasonlóan tartósnak bizonyul-e, mint a szakácskönyvek esetében – a 18. századból kimutatott tendenciák mindenesetre erre is utalhatnak:

7. ábra

A variáció időbeli megoszlása a herbáriumokban és orvosi tárgyú írásokban

6. Kitekintés: a megengedő jelentéstartalom variációjáról

A megengedő jelentéstartalom a köztérhasználatot tekintve jóval változatosabb, a korszakban a *jöllehet, holott, noha, ha ... is/sem* a leggyakoribb variánsai (Varga 2021a; 2021b). További szempont, hogy az ellentéthez képest szemantikailag-pragmatikailag szűkebb kategóriáról van szó, s az eddigi kutatások alapján kevésbé köthető szövegtípusokhoz: az igeneves változata a boszorkányperekben jellemzőbb,

ugyanítt az igenév kapcsolódása ellentétes kötőszóval is rendszeresen megfigyelhető (Varga 2017; 2021b). Más forrásokban egyelőre egyéni preferencia mutatható ki, például Tasi Gáspár vallási tárgyú értekező prózájában (Pázmány Péter és Káldi György műveivel összevetve, Varga (2021a)). A jelenleg vizsgált forrásokban ugyancsak nem mutatkozott markáns megfelelés, a megengedő jelentéstartalom kötőszósan sem emelkedett ki. Az ételreceptek közül a Szakács tudomány használja időnként a *ha ... is/sem* típust: „szerecsenydió virágot is hints rá töretlent, *ha törött leszen is, nem árt*” (39), *ha megfonnyasztod is, nem árt* (41) – igenevesen a vizsgált szakaszban nem jelent meg. A növények hasznosítása kapcsán nem példátlan:

- (41) 1664–1667: Az mezei, avagy vad mustárnak-is feketélő magva vagyon: és a' levelei mint az apró répának, az erejében *nem sokat engedvén* a kerti mustárnak; az mellyek közül erősebb a' fekete (PozsKert. II/115–116)

Csapó József írásaiban kevésbé jellemző, de nem példátlan a hagyományosan megengedést jelölő *ha ... is*; az egyéb megoldások közül pedig a *csakhogy* fejez ki a megengedéshez hasonló megszorító ellentétet:

- (42) 1775: A' kisebb Bába-füről a' régi Füves Emberek azt írják: melly Dajkának teje el-apadt, *ha* tsak kebelében hordozza-*is* ezen füvet; hat óra alatt annyira meg-neveli tejét, hogy a' füvet kéntelenítettik magától el vetni (Új füves és virágos magyar kert 12.)
- (43) 1775: Ez a' Paprágy névű Fűnek a' neme, *tsak hogy* sokkal kisebb (Új füves és virágos magyar kert 2.)

A (42) példában a megengedés feltételre épül azzal összefüggésben, hogy jóllehet az egyes növényeket jellemzően külsőleg vagy feldolgozott módon belsőleg használják a gyógyításban, ezáltal a közvetlen kontaktus nem szükséges (elég, ha magánál tartja a füvet a páciens). Az igeneves megfelelő nem példátlan, de ritka, akárcsak a kötőszós variáns:

- (44) 1775: A' Londoni Tudósok próbát *tévé*n ezen fűnek sűrű levével (cum Extracto) se hasznát, se ártalmát nem tapasztalták (Új füves és virágos magyar kert 44.)
- (45) 1775: [Clusius Doktor azt írja, hogy ennek meg-étele után ő maga fő fájást szenvedett:] Én elégszer *évé*n véle itt Debretzembem azt nem tapasztaltam (Új füves és virágos magyar kert 45.)

A növények hasznosításához hasonlóan a kifejezetten orvosi tárgyú írások vizsgált szakaszaiban ugyancsak ritka a megengedés kötőszóval kifejezve is. Az *Ars Medica* esetében összesen 10 előfordulás *ha ... is/sem* (6), *jóllehet* (3) és *noha* (1), ugyanakkor igenevesen is megjelenik:

- (46) 1577k.: Megh lezön azerth neha ez, hogy *megh zabadulwan es megh giogýulwan* abbol, feledekeonsegh marad helyében (Ars Medica 27)

A Pax Corporis kijelölt részében szintén ritkán jelenik meg megengedés kötőszóval kifejezve (*noha*, *ha ... is*), ahogy Csapó írásában is (*jóllehet*, *holott*) – igeneves megfelelő pedig a feldolgozott szakaszokban nem mutatkozott. Előfordul ugyanakkor

Szentmihályi Mihály munkájában, retorikai – egyházi szöveghagyományra utaló változatban:

- (47) 1792: Mi örömed lehet, ha talám testben *még-gyógyúlván*, lelked el-vesz
(Szentmihályi Mihály Házi orvosságok II: 204)

A feltárt adatok alapján kevésbé markáns korreláció figyelhető meg a szövegtípus és a megengedő jelentéstartalom között a magyarázó jellegű, instrukciós szövegtípusokban, így az időbeli és egyéb nyelven kívüli tényezők szerepe kevésbé vehető fel. A feldolgozott szakaszokban kötőszóval kifejezve is ritkának bizonyult ez a funkció, igenevesen pedig még szórányosabb – ha nem is teljesen példátlan. A kérdés további kutatást igényel.

7. Összefoglalás

Az eseti vizsgálatok eredményeképpen elmondható, hogy a feltételeesség alternatív megoldásai eltérő mintázatokat mutatnak a gyakorlati/magyarázó regiszteren belül is, több szövegtípust összevetve (a megengedés esetében is, sokkal ritkább előfordulással). A szakácskönyveknél a műfaj/szövegtípus miatt többé-kevésbé általánosan preferált az igenév idő/feltétel funkcióban. Jóllehet napjainkra visszaszorult, a variáció korábban tartósnak bizonyult, melynek során kerülhetett valamelyes többségbe az igenév, a funkció összetettségéből adódóan is – szűkebb és szélesebb körű használatban egyaránt. A pragmatikai motiváció miatt az egyes variánsok közötti választás a nyelvi változást magát kevésbé befolyásolja, az igeneves tagmondat variánsként való működését ugyanakkor a 20. század elejéig is fenntartotta a szöveghagyomány a más tekintetben egyéni grammatikai megoldások ellenére.

A növények hasznosításával és a gyógymódokkal foglalkozó munkák – a szakácsreceptekkel közös jellemző, azaz az instrukciós jelleg mellett – felépítésükben összetettebbek: további tartalmi egység ugyanis az egyes növények, illetőleg betegségek, állapotok leírása. Az utóbbiakban – főként az állapotváltozás leírásakor – szintén rendszeres volt az igeneves alternatíva reális feltételt is kifejezve (már a korai Ars Medicában is). Ezzel együtt az igenévvel való variáció szélsőségesebb arányokat mutatott. Az újabb változat időbeli terjedése is ugrásszerűnek látszott az instrukciós részekben (a 16. század végén és a 17. század közepén szórányos előfordulásokkal), azonban ez a források sajátossága is lehetett. A 18. század közepén-végén az igeneves variáns az előfordulási számok és arányok szempontjából jelentős, a funkciót tekintve pedig markánsabb, ugyanis egészen eltávolodhat az időbeli viszonyítástól. Csapó József három kötetét nézve akár egyéni nyelvhasználati sajátosságról is beszélhetnénk, azonban Szentmihályi Mihály (Pápai Páriz Ferenc, valamint Bethlen Kata) munkájában is megfigyelhető a rendszeres váltakozás és a reális feltétel igeneves használata.

Az élőnyelvközeli szövegtípusokkal összevetve a magánlevelek, amelyek inkább preferálják a feltételes igeneves tagmondatokat – főként Zrínyi Miklós, Károlyi Sándor és Barkóczy Krisztina írásai alapján – kiegyensúlyozottabb képet mutatnak az igeneves variáns használatát tekintve abban a tekintetben, hogy arányaikban nem lépik túl a kötőszós fővariánst (sőt meg sem közelítik). A legjelentősebb számú és arányú előfordulások is ritkának bizonyulnak a magyarázó-leíró regiszterhez

képe. Kiemelkedőnek bizonyult viszont mind a mennyiség, mind az arányok terén Esterházy Miklós levelezésében a sorsra, Istenre bízott feltételesség formulaszerű használata, ami egyéni jellemzőnek tekinthető (részletesen l. Varga 2017; 2019). Ez utóbbi forrás hasonlóan markáns jelenlétét mutatja az igeneves variánsnak, mint ahogy a magyarázó jellegű regiszter alapján megfigyelhető volt.

A regiszteralapú megközelítést tekintve jelen elemzés alátámasztotta azt a módszertani szempontot, hipotézist, mely szerint az egyes regiszterek meghatározásának finomhangolására szükség lehet, figyelembe véve a szövegtípus célkitűzését, a leírások, magyarázatok felépítésének különbségeit is. Időnként nem lehetett figyelmen kívül hagyni az egyéni nyelvhasználati motivációkat (például hogy fordítás-e, és azon belül a célnyelvhez illeszkedik-e), főként a kiugró arányok esetében. Történeti és manuálisan gyűjtött anyagról lévén szó, a reprezentativitás ezúttal is korlátozottan érvényesíthető: az anyag sem időben, sem terjedelemben nem kiegyensúlyozott, így a csak részben párhuzamba állítható források összehasonlítása, vizsgálatba bevonása indokolt lehet a tallózó jelleg ellenére. A teljesség igénye nélkül gyűjtött előfordulások ugyanis alátámaszthatják azokat a megfigyeléseket, amelyek az adott variáns használatának elfogadottságára, kiterjedtségére vonatkoznak, hiszen nem magától értetődő, hogy egy olyan variáns, mint a határozói igeneves tagmondat, minden forrásban megjelenik.

Jelen vizsgálat összességében megerősíti azt a hipotézist, mely szerint a nagyobb nyilvánosságnak szánt művekben mutatkozik meg szélsőségesebben az újabb variánsok használata: a 18. század során a kreativitásra és a változatosságra való törekvés és a különféle szöveghagyományok is előtérbe hozták az igeneves variáns használatát. A variáció további története és az igeneves alternatíva majdani visszaszorulása ugyanakkor további vizsgálatot igényel, bevonva a korszak más szövegtípusait, a magyarázó jellegű szövegeket illetően pedig nagyobb teret szánva a 19. századi forrásoknak.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az NKFI FK 135186. számú projektum (Regiszterfüggő változatok a középmagyarban) támogatta. Ezúton köszönöm lektoraimnak a kézírathoz fűzött észrevételeiket.

Függelék

forrás, tétel/lapszám	igeneves	ha	egyéb variáns
Szakács tudomány (13–52)	1	94	<i>mikor, mikor, hogy</i>
Szakács tudomány (65–84)	8	54	<i>mikor, mikor, hogy</i>
Wesselényi Kata 1–100.	91	65	<i>mikor, midőn</i>
Száblik István 1–150.	20	100	<i>mikor</i>
Balassa Ágnes 151–160.	13	1	+ <i>annak utánna, mikor</i>
Molnár Júlia 106–196.	38	94	
Molnár Júlia 220–260.	16	37	
Összesen	187	445	
forrás, tétel	igeneves	ha	egyéb: <i>midőn, mikor, most, ekkor</i>
Szakácmesterség 1–199.	223	137	<i>mikor, midőn: 50+</i>
Szakácmesterség. V. szakasz, 141–165.	7	61	
Németh 300–400.	25	47	<i>most, ekkor: 42</i>
Németh 500–600.	11	29	<i>most, ekkor 44 – mikor, midőn: 5</i>
Németh (Gazdasszonytár) 40–90.	14	2	<i>most, ekkor</i>
Cziffray 1311–1411.	66	44	<i>midőn, amint, miután 11, ekkor 3</i>
Képes pesti 600–699.	80	69	<i>mikor, miután, most</i>
Összesen	426	389	
forrás, tétel/lapszám	igeneves	ha	egyéb variáns:
Herbarium (1578) 1a–39b	8	180+	
Posoni kert (1664–1667) II. könyv 80–121; 147–170 III/273–302	17	300+	
Zay Anna (1718) 1–100.	5	35	
Zay Anna (1718) 698–800.	7	34	
Zay Anna (1718) 1294–1438.	9	37	
Csapó (1775) 1–110.	74	65	<i>mikor, ki/valaki</i>
Összesen	120	651+	
forrás, tétel/lapszám	igeneves	ha	egyéb:
Ars Medica (1577 k.) 26–55	7	85	<i>mikor/midőn</i>
Pax Corporis (1687/1747) 1–25	26	67	<i>mikor</i>
Gellén Gergely (1680) 1–249.	38	62	<i>azki,</i>
Bethlen K. (1737) 20–120	84	60	<i>mikor/midőn: 25</i>
Csapó (1791) 16–109	107	90	<i>mikor, midőn</i>
Összesen	262	364	

Források

Beythe András 1595. *Fives Könüv*. Németújvár, RMK I. 278., RMNy 766.

http://real-r.mtak.hu/702/1/RMK_I_0278-RM_I_4r_0029.pdf

Cziffray István magyar nemzeti szakácskönyve. Budapest, 1888. (8. javított és bővített kiadás) <http://mek.oszk.hu/14300/14303/pdf/>

Csapó József 1771. *Kis gyermekek isputálja, mellyben külömb-külobmféle benevezetesebb nyavalyái és külső hibái a kis gyermekeknek s ezek eránt lehető orvoslásnak módgyai hűségesen megírattak*. Nagykároly. (r.sz. 2241) https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_Muzealis_33_Csapo_K_is_gyermekek/?pg=0&layout=s

- Csapó József 1775. *Új füves és virágos Magyar kert, melyben mindenik fűnek és virágnak neve, neme, ábrázolja ... értelmesen megjegyeztetnek.* Pozsony, Landerer. (r.sz. 8360) [Reprint: Budapest: Pytheas, 2013]
- Csapó József 1791. *Orvosló könyvecske.* Pozsony – Pest, Landerer. (r.sz. 2291) https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_Muzealis_32_Csapo_ORvoslo_konyvecske/?pg=1&layout=s
- Doleskó Teréz *Szegedi szakácskönyv.* Budapest: Athenaeum. 1876/1927. (15. kiadás)
- Frankovith Gergely 1585–1588: *Hasznos és felette szikészes könyv.* http://real-r.mtak.hu/1424/2/A_348_VII.pdf
- Gellén Gergely *orvosságos könyve: 1680.* Közreadja: S. Sárdi Margit. Máriabesnyő: Attraktor. 2017.
- Háziasszonyi fortélyok a 18. században: *válogatás korabeli kéziratok munkákból.* Közreadja: S. Sárdi Margit. Máriabesnyő: Attraktor. 2013.
- Hegyesi József 1904. *A legújabb házi cukrászat kézikönyve.* Budapest: Ifj. Nagel Ottó. [Reprint: 2014]
- Horhi Melius Péter 1578. *Herbarium.* Kolozsvár. RMK I. 141. [Reprint: Budapest: Balassi Kiadó.]
- Lencsés György 1577 k. *Egy XVI. századi magyar orvosi könyv.* *Ars Medica.* Közzéteszi: Varjas Béla. Kolozsvár. 1943. <https://mek.oszk.hu/01100/01159/01159.pdf>
- Lippay János 1664–1667. *Posonyi kert.* Nagyszombat–Bécs. [Reprint: Budapest: Pytheas Kiadó és Nyomda. 2002.]
- Merényi Lajos 1900. Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. *Magyar Történelmi Tár* 16–60; 264–295.
- Németh Zsuzsána 1835/1858. *A legújabb és megpróbált magyar szakácskönyv.* Pest.
- Pápai Páriz Ferenc/Pápai Páriz András 1687/1747. *Pax Corporis.* Kolozsvár. <https://mek.oszk.hu/15200/15273/>
- Radvánszky Béla 1893. *Régi magyar szakácskönyvek.* Budapest: Athenaeum. <https://mek.oszk.hu/08800/08864/>
- Saly Noémi 2020. *Hatszáz tojás, egy se görbe. Molnár Julia szakácskönyve (1854).* Ab Ovo Kiadó.
- S. Sárdi Margit 2012a. *Wesselényi Kata 1751 u. Gazdasszonyoknak szükséges könyv.* Máriabesnyő: Attraktor.
- S. Sárdi Margit 2012b. *Balassa Ágnes Szakácskönyve. Anno 1769.* Máriabesnyő: Attraktor.
- S. Sárdi Margit 2012c. *Bethlen Kata orvosló könyve: anno 1737.* Máriabesnyő: Attraktor.
- Szakats mesterségnek könyvetskéje. Kolozsvár. 1695.* [Reprint]
- Szentmihályi Mihály 1791. *Házi orvosságok.* Vác. [Reprint: Budapest: Pytheas.]
- Saint Hilarie Jozéfa – Wiesner Emil 1909. *A valódi szakácsság, avagy legújabban átvizsgált és tökéletesített képes pesti szakácskönyv.* Budapest: Athenaeum. (29. kiadás: <http://mek.oszk.hu/14300/14352/14352.pdf>)
- Zay Anna *orvoskönyve 1718.* Közreadja: S. Sárdi Margit. Budapest – Máriabesnyő: Attraktor–Magyarságkutató Intézet. 2020.
- Zilahy Ágnes 1892. *Valódi magyar szakácskönyv.* Budapest.

Hivatkozások

- Biber, Douglas – Susan Conrad 2009. *Register, Genre, and Style*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan – Merja Kytö 2010. *Early Modern English Dialogues. Spoken Interaction as Writing*. (Studies in English Language) Cambridge: Cambridge University Press.
- Dömötör Adrienne 2018. Hagymány és újítás a *Két könyv... és a Vizsolyi biblia* nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 37–56.
- Dömötör Adrienne 2020a. Előtagos és előtag nélküli vonatkozó névmások versengése a középmagyar kor első félévszázadában. *Magyar Nyelv* **116/2**:180–195.
- Dömötör Adrienne 2020b. Innovatív (előtagos) és konzervatív (előtag nélküli) vonatkozó névmásformák versengése a 16. századi nyomtatott bibliafordításokban. In Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia 4.*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 47–67.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiütkeresés a morfológiai labirintusból: korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* **113**:85–110.
- Gugán, Katalin 2002. Syntactic synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* **49/1**:23–49. doi:10.1556/aling.49.2002.1.4.
- Gugán Katalin 2006. A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* **103**:61–74.
- Gugán Katalin 2017. A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. Budapest–Piliscsaba: PPKE – Szent István Társulat. 91–110.
- Gugán Katalin 2018. Hagymány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondattanában: a tagadás változatai. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 57–75.
- Gugán Katalin 2020. *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban*. Kézirat.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* **125/3**:354–370.
- Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* **128/4**:464–469.
- Haader Lea 2008. A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 251–259.
- Károly Sándor 1956. *Igenévszavaink a kódexirodalom első szakaszában*. (Nyelvtudományi Értekezések 10) Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Kuna Ágnes 2019. *Nyelv, meggyőzés, gyógyítás. A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 210) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kytő, Merja – Erik Smitterberg 2015. Diachronic registers. In Douglas Biber – Randi Reppen (szerk.) *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics.* Cambridge: Cambridge University Press. 330–345.
doi:10.1017/CBO9781139764377.019.
- Novák, Attila – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52/1:1–28.
doi:10.1007/s10579-017-9393-8.
- Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 694–718.
- Varga Mónika 2017. „Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta” – A fonák okság kifejezéséről középmagyar szövegekben. *Magyar Nyelv* 113/1:59–74.
doi:10.18349/MagyarNyelv.2017.1.59.
- Varga Mónika 2019. Feltételes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek történeti–társadalmi kontextusáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 115:149–172. doi:10.15776/NyK/2019.115.5.
- Varga Mónika 2021a. Innovációról a regiszter tükrében Pázmány Péter írásai alapján. In Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia 5.* Budapest: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 57–86.
- Varga Mónika 2021b. Sajátos jelentéstartalom és mellérendelés: innováció és változási tendenciák. In Dömötör Adrienne (szerk.) – Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.) *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvén.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 154–175.

A szerzőről

Varga Mónika a Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyar nyelvtörténet (szövegnyelvészet, mondattan, morfológia), valamint a történeti pragmatika. Részt vesz történeti adatbázisok építésének munkálataiban.

Elérhetősége: varga.monika@nytud.hu